

Lulewicz, Henryk

Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów

Przegląd Historyczny 68/3, 425-445

1977

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

HENRYK LULEWICZ

Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów

Dotychczas uzyskane wyniki badań nad składem wyznaniowym Senatu dawnej Rzeczypospolitej nie wyjaśniają całkowicie tego problemu. Jeżeli chodzi o strukturę wyznaniową senatorów Wielkiego Księstwa Litewskiego, to pewne ustalenia w tym zakresie przyniosły prace Merczynga¹, Barwińskiego², Dworzaczka³ i Kosmana⁴.

Henryk Merczyng badał zagadnienie struktury wyznaniowej Senatu jedynie od strony protestantyzmu. Praca jego zawiera bardzo cenny, solidnie udokumentowany wykaz senatorów i dygnitarzy ewangelików i arian, ale tylko tych, którzy do chwili śmierci pozostali wyznawcami jednej z konfesji reformowanych. Jednakże, jak wykazał Dworzaczek, statystyka wyznaniowa Merczynga jest niepełna. Dworzaczek rozszerzył zakres badań, obejmując nimi wszystkich senatorów, a istotnym elementem jego pracy jest porównanie struktury wyznaniowej senatorów poszczególnych prowincji. Badania swe zamknął na 1648 r., chociaż proces katolicyzacji Senatu trwał nieco dłużej. Można mieć pewne zastrzeżenia do ustaleń liczbowych dotyczących senatorów litewskich w 1648 roku; podana przez Dworzaczka liczba trzech senatorów akatolików była w rzeczywistości wyższa.

Wiele cennych stwierdzeń, dotyczących polityki nominacyjnej Zygmunta III w pierwszych latach jego panowania, wniósł artykuł E. Barwińskiego „Zygmunt III i dyssydenci”. Zawiera on między innymi pełną listę senatorów, z określeniem wyznania, mianowanych przez pierwszego Wazę w latach 1588—1591.

Wyniki uzyskane przez Merczynga i Dworzaczka nie dają w sumie pełnego obrazu struktury wyznaniowej senatorów litewskich w okresie panowania Wazów. Dlatego zaistniała potrzeba podjęcia nowych badań nad tym problemem. Szczególną uwagę należało zwrócić na senatorów, których pominął Merczyng, a którzy nie byli według niego protestantami, względnie zmienili wyznanie przed śmiercią, oraz na senatorów z okresu panowania Jana Kazimierza, gdyż nie uwzględnił ich Dworzaczek.

¹ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1905.

² E. Barwiński, *Zygmunt III i dyssydenci*, „Reformacja w Polsce” r. I, 1921, s. 51 nn.

³ W. Dworzaczek, *Oblicze wyznaniowe Senatu Rzeczypospolitej Polskiej w dobie kontrreformacji*, [w:] *Muneria litteraria ku czci Profesora Romana Pollaka*, Poznań 1962, s. 41 nn.

⁴ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973.

Rozważania poniższe oparte są o wykazy opracowane przez Józefa Wolffa⁵ dla następujących dat: 12 grudnia 1586 r. — śmierć Stefana Batorego, 19 października 1596 r. — ogłoszenie aktu unii brzeskiej, 4—16 czerwca 1606 r. — zjazd opozycji w Lublinie, 30 kwietnia 1632 r. — śmierć Zygmunta III, 9 sierpnia 1637 r. — ślub Władysława IV z Cecylią Renatą, 20 maja 1646 r. — śmierć Władysława IV, 20 października 1655 r. — ugoda kiejdańska i 16 września 1668 — abdykacja Jana Kazimierza. Uznaliśmy za konieczne objąć badaniem skład wyznaniowy senatorów również w momencie śmierci Zygmunta Augusta — 7 lipca 1572 r.⁶ Większość tych dat to początek kolejnego bezkrólewia. Perio-dyzacja taka podyktowana została faktem, iż rozdawnictwo urzędów w dawnej Rzeczypospolitej leżało w rękach króla. Staraliśmy się dodatkowo przeciąć okres panowania każdego z Wazów przynajmniej jedną datą, która mogła stanowić moment zwrotny w polityce nominacyjnej.

Najistotniejszym zadaniem niniejszego artykułu było jak najściślej-sze określenie przynależności wyznaniowej poszczególnych senatorów. Problem ten napotyka w wielu wypadkach trudności nie do pokonania. Dla osób mniej wybitnych w służbie politycznej lub mniej gorliwych religijnie brak wskazówek, które jednoznacznie określałyby wyznanie. Sprawę komplikują konwersje zdarzające się w epoce Wazów dosyć często. Dlatego też stwierdzenia na temat składu wyznaniowego Senatu muszą być formułowane z pewną dozą ostrożności.

Przy ustalaniu wyznań jako pozytywne dowody służyć mogą: testamenty, fundacje religijne, kazania pogrzebowe, pochwały z ust biskupów i nuncjuszy, dedykacje pisarzy różnowierczych, druki panegiryczne. Wiele cennych informacji dostarczają świadectwa współczesnych rozsiane w pamiętnikach i korespondencji. Prześledzenie powiązań rodzinnych przy określonym wyznaniu obojga rodziców może również przynieść rozstrzygnięcie. W niektórych wypadkach, kiedy posiadane dowody są nieliczne, można posłużyć się metodą *ex silentio*⁷, ale jest to metoda zawodna, gdyż brak stwierdzeń o powiązaniu danej osoby z wyznaniem niekatolickim nie przesądza o katolicyzmie.

Uzyskane wyniki przedstawia tabela 1. Senatorów grupowaliśmy według przynależności do jednego z trzech wyznań: katolickiego, protestanckiego i prawosławnego. Katolicy po 1596 roku obejmują również unitów. Postępowanie takie usprawiedliwia fakt szybkiego przechodzenia szlachty unickiej na obrządek łaciński⁸. W rubryce „protestanci” mieszczą się senatorowie trzech wyznań reformowanych: kalwinów, luteranów i arian. Zdecydowaliśmy się na odrębne potraktowanie senatorów prawosławnych zwanych w XVI i na początku XVII wieku „grekami”, a po unii brzeskiej dyzunitami. Mimo zawarcia w 1599 r. na zjeździe w Wilnie unii protestancko-dyzunickiej i współpracy w walce politycz-

⁵ J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795*, Kraków 1885.

⁶ Koniec panowania Zygmunta Augusta zamyka szczytowy moment rozwoju reformacji w Polsce, zob. W. Dworzaczek, *Oblicze wyznaniowe*, s. 49. Dane co do składu wyznaniowego Senatu w chwili śmierci ostatniego Jagiellona będą służyć jako materiał porównawczy w stosunku do efektów polityki nominacyjnej Wazów.

⁷ W. Dworzaczek, *op. cit.*, s. 24 n.

⁸ Świadczy o tym relacja nuncjusza Viscontiego z 1636 roku, charakteryzująca ówczesnego wojewodę trockiego Janusza Tyszkiewicza „— Rusin unita — chociaż obrządku unickiego rad chodzi do kościoła katolickiego, tak iż powiedzieć można, iż przeszedł na łaciński”. *Relacje nuncjuszków apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690 t. II*, wyd. E. Rykaczewski, Berlin—Poznań 1864, s. 250.

nej o prawo zachowania swych wyznań nigdy nie doszło do zjednoczenia protestantów z dyzunitami. W niektórych wypadkach nie można jednak określić, czy dany senator wyznawał jedną z konfesji reformowanych, czy też pozostał wierny prawosławiu.

Tabela 1

Skład wyznaniowy senatorów W. Ks. Litewskiego w latach 1572—1668

Rok	Katolicy wraz z unitami		Protestanci		Prawosławni	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1572	3	13,5	16	73,0	3	13,5
1586	6	26,0	13	56,5	4	17,5
1596	9	37,5	10	42,0	5	20,5
1606	15	60,0	9	36,0	1	4,0
1632	25	100,0	—	—	—	—
1637	21	88,0	2	8,0	1	4,0
1648	19	76,0	4	16,0	2	8,0
1655	17	71,0	3	12,0	4	17,0
1668	25	100,0	—	—	—	—

Punktem wyjściowym rozważań statystycznych jest rok 1572. W chwili śmierci Zygmunta Augusta było dwudziestu dwóch senatorów, którzy zajmowali dwadzieścia pięć miejsc przeznaczonych w Senacie dla W. Ks. Litewskiego. Trzech z nich piastowało jednocześnie dwa urzędy: byli to Jan Hieronimowicz Chodkiewicz marszałek ziemski litewski i starosta żmudzki⁹, Mikołaj Radziwiłł „Rudy” kanclerz i wojewoda wileński¹⁰ oraz Eustachy Wołowicz podkanclerzy i kasztelan trocki¹¹. Spośród owych dwudziestu dwóch senatorów katolikami byli wówczas na pewno: wspomniany Jan Hieronimowicz Chodkiewicz¹², chociaż na sejmie 1569 roku w Lublinie był jeszcze protestantem¹³ oraz Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” marszałek nadworny, który przeszedł na katolicyzm około 1567 r. po śmierci swego ojca Mikołaja „Czarnego”¹⁴. Za katolika uznać można również wojewodę połockiego Stanisława Dowojnę, chociaż o jego wyznaniu trudno powiedzieć coś pewnego. Imię Stanisław i małżeństwo z Radziwiłłówną z linii goniądzkiej wskazywać mogły, że był on katolikiem. Potwierdza to przypuszczenie fakt, że nie znalazł się on na liście Szujskiego jako akatolik, chociaż brał udział w sejmie lubelskim 1569 roku¹⁵.

⁹ J. Wolff, op. cit., s. 92 n. i 169.

¹⁰ Tamże, s. 73 i 161.

¹¹ Tamże, s. 64 i 163.

¹² *Archeograficzeskij sbornik dokumentow odnosjaszczichsja k istorii Sewero-Zapadnoj Rusi izdawajemij pri Uprawlenii Wilenskogo Uczebnogo Okruga t. X, Wilna 1867—1904, s. 218 (cyt. dalej: „Archeogr. sbornik”).*

¹³ *Spis heretyckich i katolickich senatorów roku 1569*, [w:] „Scriptores Rerum Polonicarum”, wyd. J. Szujski t. I, Kraków 1872, s. 154 n. (cyt. dalej: „Script. Rer. Pol.”).

¹⁴ H. Merczyng, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” i przyjęcie przezeń katolicyzmu w 1567*, PH t. XII, s. 1 nn.; K. Estreicher, S. Estreicher, K. Estreicher, *Bibliografia Polska, Stulecie XV—XVIII t. XXXII*, s. 346 (cyt. dalej: Estreicher).

¹⁵ W. Dworzaczek, op. cit., s. 49; R. Mienicki, *Dowojno Stanisław*, PSB t. V, s. 359.

Wśród 19 senatorów akatolików przeważali kalwini. Było ich piętnastu: Mikołaj Radziwiłł „Rudy” kanclerz i wojewoda wileński¹⁶, Eustachy Wołłowicz podkanclerzy i kasztelan trocki¹⁷, Mikołaj Naruszewicz podskarbi wielki¹⁸, Hrehory Wołłowicz wojewoda smoleński¹⁹, Paweł Sapieha wojewoda nowogrodzki²⁰, Jerzy Ostyk wojewoda mścisławski²¹, Hawryło Hornostaj wojewoda miński²², Dominik Pac kasztelan smoleński²³, Jerzy Zenowicz kasztelan połocki²⁴, Jan Hajko kasztelan brzesko-litewski²⁵, Iwan książę Sołomerecki kasztelan mścisławski²⁶ oraz Jan Hlebowicz kasztelan miński²⁷. Do wyżej wymienionych dwunastu pewnych kalwinów można dodać trzech prawdopodobnych: Stefana Zbaraskiego wojewodę trockiego, Stanisława Paca wojewodę witebskiego i Pawła Paca kasztelana witebskiego oraz pewnego luteranina Mikołaja Talwosza kasztelana żmudzkiego²⁸. Zarówno Zbaraskiego jak i obu Paców wymienia Szujski jako akatolików podczas sejmu w 1569 r.²⁹. Być może, niektórzy z nich przeszli później na katolicyzm. Z dużym prawdopodobieństwem wszystkich trzech możemy uważać za akatolików jeszcze w 1572 roku.

Prawosławie reprezentowali w 1572 roku trzech senatorowie: Hrehory Chodkiewicz kasztelan wileński i hetman wielki litewski³⁰, który wkrótce zmarł, Hrehory Wołłowicz kasztelan nowogrodzki³¹ i Jerzy Tyszkiewicz wojewoda brzesko-litewski³². Odnośnie Tyszkiewicza można mieć wątpliwości. Za tym, aby uznać go za prawosławnego przemawia jedynie wyznanie jego ojca Wasyla wojewody smoleńskiego³³.

Zestawienie powyższe wskazuje, że na początku pierwszego bezkrólewia dokonała się niemal całkowita protestantyzacja największych rodów możnowładczych. Reformacja objęła zarówno rodziny pochodzenia rdzennie litewskiego wyznające od chrztu Litwy katolicyzm (Radziwiłłowie, Pacowie), jak i rodziny uprzednio prawosławne (Wołłowiczów, Zbaraskich, Sołomereckich, Hornostajów i Hajków). Jedynie Tyszkiewicz i pojedynczy przedstawiciele Chodkiewiczów i Wołłowiczów pozostali przy dawnej wierze *prawosławija greckiego*³⁴. Nie jest to już okres największego wzmożenia ruchu reformacyjnego. Konwersje Miko-

¹⁶ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie*, s. 9 i 113; Estreicher t. XXVI, s. 87 n.

¹⁷ H. Merczyng, op. cit., s. 137; Estreicher t. XXXII, s. 276.

¹⁸ H. Merczyng, op. cit., s. 130; Estreicher t. XXIII, s. 54.

¹⁹ H. Merczyng, op. cit., s. 137.

²⁰ Tamże, s. 134.

²¹ Tamże, s. 132.

²² Tamże, s. 128.

²³ Tamże, s. 132.

²⁴ Tamże, s. 137.

²⁵ Tamże, s. 127.

²⁶ Tamże, s. 135.

²⁷ Tamże, s. 127; Estreicher t. XVIII, s. 227.

²⁸ Tamże, s. 136; H. Merczyng, *Wilno ewangelickie*, s. 6 i 102; Estreicher t. XXIV, s. 336.

²⁹ „Script. Rer. Pol.” t. I, s. 154.

³⁰ J. Jasnowski, *Chodkiewicz Grzegorz*, PSB t. III, s. 359; „Archeogr. sbornik” t. IV, s. 10 n.; Estreicher t. XII, s. 187 i t. XVI, s. 115.

³¹ „Script. Rer. Pol.” t. I, s. 155; *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe t. I*, Petersburg 1890—1891, s. 294.

³² W. Dworzaczek, op. cit. s. 49.

³³ Testament Wasyla Tyszkiewicza patrz: *Akty wydawajemyje Wilenskoju Archeograficznojskoju Komissieju*, Wilna 1865—1915 t. XXII, s. 302 nn. (cyt. dalej: AWAK).

³⁴ AWAK t. XI, s. 51.

łaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” a pod jego wpływem trzech pozostałych synów Mikołaja „Czarnego” oraz Jana Chodkiewicza w okresie bezpośrednio poprzedzającym 1572 rok świadczą o zbliżaniu się radykalnych przemian.

Konwersje zaciemniają w znacznym stopniu obraz struktury wyznaniowej Senatu w 1586 r. Ogromną trudność stanowi uchwycenie momentu przejścia na katolicyzm; w kilku przypadkach jedynie brak informacji o przynależności danego senatora do jednego z wyznań reformowanych może wskazywać, że był on katolikiem. Wskaźniki składu wyznaniowego senatorów litewskich w momencie śmierci Stefana Batorego są zatem więcej niż wątpliwe. Można jednak postawić tezę, że już za tego panowania magnaci stopniowo porzucali wyznania reformowane.

W 1586 było dwudziestu trzech senatorów, gdyż jeden z nich Eustachy Wołłowicz był jednocześnie kanclerzem litewskim i kasztelanem wileńskim³⁵, a marszałkostwo nadworne wakowało³⁶. W stosunku do 1572 r. podniosła się dwukrotnie liczba katolików. Wśród nich przynajmniej trzech, na ogólną liczbę sześciu, można uważać za pewnych. Byli to: znany nam Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” kasztelan trocki, fundator kolegium jezuickiego w Nieświeżu³⁷ oraz jego brat Albrycht (Wojciech) marszałek wielki litewski, który zmienił wyznanie około 1573 r.³⁸, a był katolikiem na pewno w 1582 r.³⁹. Również Lew Sapieha podkanclerzy litewski musiał być katolikiem, jak świadczy o tym nuncjusz Annibal z Kapui pisząc w 1588 roku, że Sapieha „nawrócił się przed kilku laty”⁴⁰. Bardzo wątpliwie przedstawia się przynależność do katolicyzmu dwu braci Paców — Stanisława wojewody witebskiego i Pawła wojewody mściławskiego. Obaj nie byli katolikami w 1569 roku⁴¹, nie wiadomo natomiast do jakiego wyznania należeli w chwili śmierci. Przypuszczenie o ich katolicyzmie w 1586 r. może potwierdzić fakt, że syn Pawła Mikołaj uczył się w Akademii Wileńskiej, a po jej ukończeniu poświęcił się karierze duchownej, otrzymując w 1596 r. nominację na kanonika wileńskiego⁴². Został on później biskupem żmudzki. Szóstym katolikiem mógł być Jan Wołmiński kasztelan połocki. Wprawdzie Wołmińscy w połowie XVII w. byli katolikami⁴³, nie przesądza to jednak o wyznaniu ich przodka. O katolicyzmie kasztelana połockiego może świadczyć dedykacja jednej z ksiąg kroniki Strykowskiego⁴⁴, a przeciw temu podpisywanie aktów wystawianych przez akatolików⁴⁵.

W dalszym ciągu przeważali liczebnie senatorowie protestancy. Do kalwinów: Eustachego Wołłowicza kanclerza lit. i kasztelana wileńskiego, Jana Hlebowicza wojewody trockiego, Hawryły Hornostaja wojewody brzesko-litewskiego i luteranina Mikołaja Tałwosza kasztelana żmudz-

³⁵ J. Wolff, op. cit., s. 80 i 161.

³⁶ Tamże, s. 179 n.

³⁷ Vol. leg. t. VI, s. 380; Estreicher t. XXXII, s. 437.

³⁸ E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno, Witebsk 1859, s. 10.

³⁹ *Relacje nuncjuszy* t. I, s. 387.

⁴⁰ W. Dworzaczek, op. cit., s. 52; K. Tyszkowski, *Przejście Lwa Sapiehy na katolicyzm w 1586 roku*, „Reformacja w Polsce” r. II, 1922, s. 198 nn.

⁴¹ „Script. Rer. Pol.” t. I, s. 154.

⁴² J. Wolff, *Pacowie. Materiały historyczno-genealogiczne*, Petersburg 1885, s. 58.

⁴³ Vol. leg. t. IV, s. 48 f. 1038.

⁴⁴ *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego*, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1839—1846 t. IX, s. 411.

⁴⁵ AWAK t. VIII, s. 426.

kiego, których na pierwszą godność senatorską wyniósł jeszcze Zygmunt August, doszło dziewięciu nowych z nominacji Stefana Batorego. Byli to: Krzysztof Mikołaj Radziwiłł „Piorun” wojewoda wileński i hetman polny lit.⁴⁶, Mikołaj Dorohostajski wojewoda połocki⁴⁷, Mikołaj Radziwiłł wojewoda nowogródzki⁴⁸, Bohdan Sapieha kasztelan smoleński⁴⁹, Malcher Snowski kasztelan witebski⁵⁰, Krzysztof Zenowicz kasztelan brzesko-litewski⁵¹, Stanisław Naruszewicz kasztelan mściślawski⁵², jedyny arianin Jan Kiszka starosta żmudzki⁵³ oraz drugi, poza Mikołajem Talwoszem, luteranin Wacław Agryppa kasztelan miński⁵⁴. Jedyne do Bohdana Sapiehy można mieć pewne wątpliwości. Za Merczyngiem uznaliśmy go za kalwina, mimo że nie zerwał całkowicie, czy też powrócił pod koniec życia do prawosławia. Mamy informacje, że w 1592 r. wstąpił do prawosławnego bractwa we Lwowie, a w 1588 r. wraz z żoną Polonią Drucką Sokolińską zapisał dom w Wilnie dla bractwa przy monasterze św. Trójcy⁵⁵.

Jeszcze większe trudności występują przy określeniu wyznania Mikołaja Sapiehy wojewody mińskiego. Był on na pewno akatolikiem. Merczyng miał wątpliwości czy uważać go za kalwina, czy też za „greka”⁵⁶. Za prawosławiem przemawia testament Sapiehy spisany w 1598 r. Rozporządza w nim wprawdzie, aby po śmierci pochowano go w kościele katolickim, znajdującym się w jego posiadłości w Kodniu, obok małżonki Hanny Wiśniowieckiej, ale *wodług religii mojej greckoje*. Zapisał również na cerkiew znajdującą się w Kodniu, w której *chwała bożaja nieinakszym sposobom odno wodług starodawnogo obyczaju, jako jest od prodkow moich fundowana wodług religii greckoje odprawowana byti majet*⁵⁷. Oprócz Sapiehy w 1586 roku było jeszcze trzech senatorów prawosławnych: Teodor Tyszkiewicz podskarbi wielki lit., który do unii przystąpił ostatecznie w 1603 r.⁵⁸, Filon Kmita wojewoda smoleński, zmarły w 1587 r. jako wyznawca obrządku wschodniego⁵⁹ i Aleksander książę Połubiński kasztelan nowogródzki. Połubiński nadał w 1593 r. razem z żoną Zofią Holszańską Suderwy na rzecz prawosławnego bractwa św. Trójcy w Wilnie⁶⁰, a w 1601 r. obdarował cerkiew św. Spasa w Dereczynie⁶¹.

Zygmunt III rozpoczynając swe panowanie zastał więc Senat litewski w dalszym ciągu w większości akatolicki. Pierwsze dziesięciolecie jego panowania przyniosło wyrównanie sił katolików i akatolików. Pewne

⁴⁶ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie*, s. 133; Estreicher t. XXVI, s. 79.

⁴⁷ H. Merczyng, op. cit., s. 124; R. Mienicki, *Dorohostajski Mikołaj*, PSB t. V, s. 333 nn.

⁴⁸ H. Merczyng, op. cit., s. 133.

⁴⁹ Tamże, s. 134.

⁵⁰ Tamże, s. 135.

⁵¹ Tamże, s. 138.

⁵² Tamże, s. 131.

⁵³ Tamże, s. 128; Estreicher t. XIX, s. 266.

⁵⁴ Tamże, s. 122; K. Tyszkowski, *Agryppa Wacław*, PSB t. I, s. 32 n.; Estreicher t. XIII, s. 332.

⁵⁵ *Sapiehowie* t. I, s. 114.

⁵⁶ H. Merczyng, op. cit., s. 134.

⁵⁷ *Sapiehowie* t. I, s. 346 nn.

⁵⁸ K. Chodycki, *Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska (1370—1632)*, Warszawa 1934, s. 412.

⁵⁹ J. M. Giżycki, *Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej cz. 2*, Kraków 1923, s. 32; J. Kłoczowski, *Kościół w Polsce* t. II, Kraków 1969, s. 836.

⁶⁰ AWAK t. VIII, s. 12 nn. i t. IX, s. 46 nn.

⁶¹ „Archeogr. zbornik” t. I, s. 225 n.

kontrowersje wzbudzać może kwalifikacja pięciu senatorów jako prawosławnych, gdyż był to okres przygotowywania unii kościoła wschodniego z katolickim. Postępowanie to usprawiedliwia fakt, że wszyscy trzech otrzymali nominacje przed 1596 r., kiedy wyznawali jeszcze prawosławie. Jeden z nich Teodor Tyszkiewicz wojewoda nowogródzki skłaniał się już wtedy do przyjęcia unii. Nie można jednak stwierdzić czy nastąpiło to akurat w 1596 r. On też zasilił szeregi senatorów katolickich, ale dopiero w okresie późniejszym.

W 1596 r. było dwudziestu czterech senatorów, wakowało bowiem marszałkostwo wielkie⁶². Najsilniejszą, chociaż nie najliczniejszą grupę stanowili katolicy. Lew Sapieha kanclerz lit. i Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” wojewoda trocki otrzymali pierwszą godność senatorską przed 1587 r., pozostałych dziewięciu wyniósł Zygmunt III. Byli to: Gabriel Wojna podkanclerzy lit., brat Benedykta biskupa wileńskiego w latach 1600—1615 i jeden z fundatorów dominikanów w Mereczu⁶³, Dymitr Chalecki podskarbi wielki lit., który za młodu wyznawał prawosławie, potem przyjął kalwinizm, a przed 1596 r. przeszedł na katolicyzm⁶⁴, Hieronim Chodkiewicz kasztelan wileński⁶⁵, Stanisław Radziwiłł starosta żmudzki, brat „Sierotki”, dobroczyńca jezuitów, którym zapisał folwark Łukiszki⁶⁶, Jan Zawisza wojewoda mściśławski fundator kościoła w Białohrudzie⁶⁷ i jego brat Andrzej wojewoda miński⁶⁸ oraz Andrzej Sapieha kasztelan miński, który w chwili obejmowania województwa połockiego w 1597 r. był już katolikiem⁶⁹. Złożoność sytuacji wyznaniowej w końcu XVI wieku w W. Ks. Litewskim obrazuje przykład rodziny Wojnów. W 1596 roku spośród pięciu braci dwóch było niewątpliwie katolikami — wspomniany już Gabriel podkanclerzy lit. i Benedykt ówczesny sufragana wileński, dwóch — Grzegorza kasztelana brzesko-litewskiego⁷⁰ i Szymona (Siemiona) kasztelana mściśławskiego — należy uznać za prawosławnych⁷¹, a wyznanie Sokoła Wojny, późniejszego kasztelana brzesko-litewskiego pozostanie zagadką.

Senatorowie protestanccy nadal stanowili najliczniejszą grupę. Pięciu z nich: Krzysztof Mikołaj Radziwiłł Piorun wojewoda wileński i hetman wielki lit., Mikołaj Dorohostajski wojewoda połocki, Krzysztof Zenowicz wojewoda brzesko-litewski i luteranie Mikołaj Talwosz kasztelan trocki oraz Waclaw Agryppa kasztelan smoleński było senatorami już za Batorego. Zaledwie pięciu: Krzysztof Dorohostajski marszałek na-

⁶² J. Wolff, op. cit., s. 170.

⁶³ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*, Wilno 1912, s. 255; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, Lwów 1900—1905 t. IV, s. 197; Estreicher t. XXXII, s. 437.

⁶⁴ O. Halecki, *Chalecki Dymitr*, PSB t. III, s. 248 n.

⁶⁵ W. Dobrowolska, *Chodkiewicz Hieronim*, PSB t. III, s. 360 n.; J. Kurczewski, op. cit. s. 226 i 231; Estreicher t. XIII, s. 320.

⁶⁶ A. S. Radziwiłł, *Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632—1656*, wyd. A. Przyboś i R. Zelewski, Wrocław 1968—1975, t. III, s. 257 i t. IV, s. 333; Sz. Starowolski, *Monumenta Sarmatarum*, Cracoviae 1655, s. 235; Estreicher t. XXVI, s. 95.

⁶⁷ J. Kurczewski, op. cit. s. 210; K. Niesiecki, *Herbarz* t. X, s. 109.

⁶⁸ Fragment testamentu: K. Niesiecki, *Herbarz* t. X, s. 110.

⁶⁹ S. Załęski, op. cit., t. IV, s. 197; *Sapiehowie* t. I, s. 128 nn.

⁷⁰ Członek prawosławnego bractwa przy cerkwi św. Trójcy w Wilnie w 1594 roku, zob. K. Charłampowicz, *Zapadnorusskije prawosławnyje szkoły*, Kazań 1898, s. 283. Jego żona Apolonia Wołowiczówna również prawosławna (Estreicher t. XXXIV, s. 151).

⁷¹ Członek bractwa przy cerkwi św. Trójcy w Wilnie w 1594 roku. K. Charłampowicz, op. cit., s. 283; Estreicher t. XVI, s. 116.

dworny lit.⁷² (jedyne wówczas minister niekatolik z W. Ks. Litewskiego), Jan Abramowicz wojewoda smoleński⁷³, Mikołaj Naruszewicz kasztelan żmudzki⁷⁴, Wacław Szemet kasztelan połocki⁷⁵ i Jan Zenowicz kasztelan witebski⁷⁶ otrzymało pierwsze godności od Zygmunta III. Przypomnijmy, że liczba senatorów katolickich występujących w 1596 r., których mianował po raz pierwszy ten król była wyższa. Był to zarówno wynik polityki nominacyjnej Zygmunta III jak i konwersji magnatów. Wśród dziewięciu katolików, pomijając Lwa Sapiechę i Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę” można wymienić jeszcze pięciu, którzy dokonali konwersji (Dymitr Chalecki, Stanisław Radziwiłł, Andrzej Sapieha, Jan i Andrzej Zawiszowie). Przejście na katolicyzm sprzyjało więc nominacji.

Oprócz dwóch braci Wojnów jeszcze trzech senatorów zdecydowali się zakwalifikować jako prawosławnych. Wszyscy oni otrzymali pierwsze nominacje jeszcze od Stefana Batorego. Teodor Tyszkiewicz przesunięty został przez Zygmunta III z podskarbstwa wielkiego lit. na województwo nowogródzkie. Jeszcze w 1594 r. należał on do prawosławnego bractwa przy monasterze św. Trójcy w Wilnie⁷⁷. Zwolennikiem unii był chyba od 1596 r., gdyż jako taki występuje na sejmie roku następnego. Przystąpił do niej ostatecznie dopiero w 1603 r.⁷⁸ Mikołaj Sapieha otrzymał w 1588 r. nominację z województwa brzesko-litewskiego na witebskie. Cytowany wyżej testament, który Sapieha spisywał w 1598 r. przesądza o jego wyznaniu. Pozostał jeszcze trzeci prawosławny Aleksander książę Połubiński kasztelan nowogródzki w latach 1586—1607⁷⁹. Legaty na rzecz bractwa św. Trójcy i cerkwi w Dereczynie świadczą, że był wyznawcą kościoła wschodniego. Nie wiadomo czy przeszedł przed śmiercią na unię. Wydaje się, że zmarł jako dyzunita i jako taki figuruje w rozważaniach dotyczących 1606 r. Przemawia za tym fakt, że dopiero dzieci jego syna Aleksandra Aleksandrowicza księcia Połubińskiego podkomorzego ludzkiego zostały katolikami⁸⁰.

Skład wyznaczony Senatowi litewskiemu w 1606 r. wskazuje, że w drugim dziesięcioleciu panowania Zygmunta III pogłębiła się tendencja występująca w początkowym okresie jego rządów. Katolicy osiągnęli bezwzględną większość. Na piętnastu senatorów katolickich przypadło tylko dziesięciu akatolików. Do katolików: Lwa Sapiechy kanclerza lit., Gabriela Wojny podkanclerza lit., Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” wojewody wileńskiego, Hieronima Chodkiewicza kasztelana wileńskiego, Andrzeja Sapiehy wojewody połockiego, Teodora Tyszkiewicza wojewody nowogródzkiego, który był już unitą, Jana Zawiszy wojewody witebskiego, mianowanych po raz pierwszy na godność senatorską przed 1596 r., doszło ośmiu nowych senatorów mianowanych w okresie 1596—

⁷² H. Merczyng, op. cit., s. 124; K. Lepszy, *Dorohostajski Krzysztof*, PSB t. V, s. 331 nn.

⁷³ H. Merczyng, op. cit., s. 122; Estreicher t. XII, s. 8 n.; *Spis synodów i sesji prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611—1913*, Wilno 1913, s. VI; K. Tyszkowski, *Abramowicz Jan*, PSB t. I, s. 13.

⁷⁴ H. Merczyng, op. cit., s. 130; Estreicher t. XXIII, s. 54.

⁷⁵ W 1592 roku Zofia Mitkiewicza-Poszuszwieńska uczyniła go opiekunem zboru w Szydłowie. *Zabytki wieku XVI*, Wilno 1911, s. 148.

⁷⁶ H. Merczyng, op. cit., s. 138.

⁷⁷ J. Kłoczowski, *Kościół w Polsce* t. II, s. 836.

⁷⁸ K. Chodynicki, op. cit., s. 366 i 412.

⁷⁹ J. Wolff, *Senatorowie*, s. 119.

⁸⁰ J. N. Giżycki, *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*, Kraków 1917, cz. I, s. 78.

1606. Byli to: Hieronim Wołłowicz podskarbi wielki lit., założyciel kościołów w Kobryniu, Sokolanach i Zalesiu⁸¹, Piotr Wiesiołowski marszałek nadworny lit., fundator kościołów w Białymstoku i Chodorowie⁸², Aleksander Chodkiewicz wojewoda trocki fundator dominikanów w Szklowie⁸³, Jan Karol Chodkiewicz starosta żmudzki i hetman wielki lit., fundator kościołów w Kretyndze, Lachowiczach, kolegium jezuickiego w Krozach i kanoników w Bychowie⁸⁴ i Jan Dominikowicz Pac wojewoda miński, który przeszedł na katolicyzm w Rzymie w 1598 roku⁸⁵. Trzech jeszcze senatorów przypuszczalnie było katolikami w 1606 r. Aleksander Hołowczyński kasztelan żmudzki pochodził z rodziny dysydenckiej. Jego brat Konstanty kasztelan mściśławski zmarł w 1620 r. jako protestant⁸⁶, Aleksander musiał jednak zmienić wyznanie, gdyż zmarł w 1617 r. jako katolik⁸⁷. Artykuł biograficzny Z. Spieralskiego nie rozstrzyga jednoznacznie, w którym roku dokonał konwersji⁸⁸. Wydaje się, że w 1606 r. był już katolikiem. Popierać ten sąd może jego zachowanie podczas rokосу Zebrzydowskiego, kiedy to stał po stronie króla i fakt, że jego siostra Zofia zmarła w 1605 r. już jako katoliczka⁸⁹.

O wyznaniu Andrzeja Sapiehy wojewody mściśławskiego można sądzić jedynie z faktu, że jego brat Lew od co najmniej dwudziestu lat był katolikiem, a córka Elżbieta wstąpiła do klarysek w Wilnie przed 1620 r.⁹⁰ Podobnie przedstawia się sytuacja z Sokołem Wojną kasztelanem brzesko-litewskim. Musimy uznać go za katolika na podstawie wyznań braci — Benedykta biskupa wileńskiego w latach 1600—1615 i Gabriela podkanclerzego lit., którzy byli bez wątpienia katolikami⁹¹.

Znaczej zmianie uległ skład personalny senatorów dysydenckich. Na dziewięciu kalwinów tylko trzech — Krzysztof Dorohostajski marszałek wielki lit. (jedyne w 1606 r. minister niekatolik), Krzysztof Zenowicz wojewoda brzesko-litewski i Jan Zenowicz kasztelan smoleński, było senatorami przed 1596 r. Pozostałych sześciu otrzymało nominację na godność senatorską w okresie 1596—1606. Byli to: Jerzy Radziwiłł kasztelan trocki⁹², Piotr Dorohostajski wojewoda smoleński⁹³, Józef Korsak kasztelan połocki⁹⁴, Szczęsny Hołowczyński kasztelan miński⁹⁵ i wreszcie dwaj akatolicy Michał Drucki Sokoliński kasztelan witebski i Jan Meleszko kasztelan mściśławski, którzy po 1606 r. przeszli na skutek działalności misyjnej Józefa Kuncewicza na obrządek unicki. Michał

⁸¹ J. Kurczewski, op. cit., s. 235, 247 nn.; Estreicher t. XXI, s. 382 n.

⁸² J. Kurczewski, op. cit., s. 239 i 247; Sz. Starowolski, *Monumenta Sarmatarum*, s. 235.

⁸³ *Istoriko-juridiczeskije materialy izwleczonnyje iz knig gub. Witebskoj i Mogilewskoj*, Witebsk 1871—1906 t. XXX, s. 13 nn. (cyt. dalej: „Ist. jur. mat.”); Estreicher t. XXVI, s. 487; S. Herbst, *Chodkiewicz Aleksander*, PSB t. III, s. 335.

⁸⁴ W. Dobrowolska, *Chodkiewicz Jan Karol*, PSB t. III, s. 363 nn.; Estreicher t. XIV, s. 520 n. i t. XVIII, s. 54.

⁸⁵ J. M. Giżycki, *Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi* cz. 2, Kraków 1918, s. 101; Estreicher t. XXVIII, s. 307.

⁸⁶ J. Wolff, *Kniaziewie litewsko-ruscy*, Warszawa 1895, s. 128 n.

⁸⁷ Estreicher t. XXI, s. 119.

⁸⁸ Z. Spieralski, *Hołowczyński Aleksander*, PSB t. IX, s. 596.

⁸⁹ J. Wolff, *Kniaziewie*, s. 126 n.

⁹⁰ *Sapiehowie* t. I, s. 116 nn. i t. II, s. 65.

⁹¹ K. Niesiecki, *Herbarz* t. IX, s. 433 nn.

⁹² H. Merczyng, op. cit., s. 133; Estreicher t. XXVI, s. 72 i 130.

⁹³ H. Merczyng, op. cit., s. 125.

⁹⁴ Tamże, s. 129.

⁹⁵ Tamże, s. 127.

Drucki Sokoliński dokonał konwersji jako wojewoda połocki⁹⁶ (był nim w latach 1613—1621⁹⁷), a Jan Meleszko jako kasztelan smoleński (był nim w latach 1615—1623⁹⁸ i przyczynił się potem w znacznym stopniu do uposażenia bazylianów w Żyrowicach⁹⁹).

Jedynym senatorem dyzunickim w 1606 r. był Aleksander książę Połubiński kasztelan nowogródzki.

Porównanie struktury wyznaniowej senatorów W. Ks. Litewskiego z roku 1596 z sytuacją w roku 1606 skłania do wniosku, że wzrost ilościowy senatorów katolickich na początku XVII wieku dokonał się kosztem wyznawców prawosławia. Kalwini zajmowali w dalszym ciągu znaczną liczbę godności senatorskich. Dopiero przyjrzenie się tym godnościom zmusza do wysnucia wniosku, że ich sytuacja w 1606 r. nie była najlepsza. Na dziewięciu senatorów wyznania kalwińskiego aż sześciu było kasztelanami, a siódmy trzymał województwo smoleńskie, które w tym czasie nie dawało rzeczywistej władzy w terenie. Widoczna jest więc tendencja odsuwania kalwinów, jeżeli nie od miejsc w Senacie, to od udziału w zarządzaniu konkretnym obszarem.

W drugiej połowie panowania (po 1606 r.) Zygmunt III zmienił wyraźnie swój stosunek do akatolików. Wszyscy senatorowie litewscy w 1632 roku byli katolikami¹⁰⁰, a tylko jeden z nich był obrządku unickiego. Z senatorów występujących w 1606 r. jedynie Lew Sapieha wojewoda wileński i hetman wielki lit. oraz Hieronim Wołłowicz starosta żmudzki przeżyli Zygmunta III. Z dwudziestu trzech senatorów, mianowanych po raz pierwszy w drugiej połowie panowania tego króla, katolikami byli na pewno: Jan Stanisław Sapieha marszałek wielki lit.¹⁰¹, Albrycht Stanisław Radziwiłł długoletni kanclerz lit., fundator kolegium jezuickiego w Pińsku¹⁰² i kościoła św. Trójcy w Olyce¹⁰³, Paweł Stefan Sapieha podkanclerzy lit. fundator franciszkanów w Holszanach¹⁰⁴, Stefan Pac podskarbi lit. fundator karmelitanek w Wilnie¹⁰⁵, Krzysztof Wiesiołowski marszałek nadworny lit. fundator brygidek w Grodnie i kościoła w Kwasówce¹⁰⁶, Mikołaj Hlebowicz kasztelan wileński fundator bernardynów w Dąbrownie¹⁰⁷, Janusz Tyszkiewicz wojewoda trocki, unita¹⁰⁸, Albrycht Władysław Radziwiłł kasztelan trocki¹⁰⁹, Aleksander Gosiewski wojewoda smoleński¹¹⁰, Janusz Kiszka wojewoda połocki¹¹¹,

⁹⁶ J. Wolff, *Kniazowie*, s. 480 n.

⁹⁷ J. Wolff, *Senatorowie*, s. 46.

⁹⁸ Tamże, s. 131.

⁹⁹ S. Załęski, op. cit. t. II, s. 95 n.

¹⁰⁰ W 1632 roku na terenie całej Rzeczypospolitej było tylko sześciu senatorów niekatolików. Liczba ta stanowi znikomą część ogólnej liczby senatorów świeckich dawnej Rzeczypospolitej. W. Dworzaczek, op. cit., s. 54.

¹⁰¹ *Sapiehowie* t. II, s. 1 nn.; Sz. Starowolski, *Monumenta Sarmatarum*, s. 237; Estreicher t. XXVII, s. 125 n.

¹⁰² *Vol. leg.* t. III, s. 413

¹⁰³ A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. III, s. 29. Testament tamże t. IV, s. 325 nn.; Estreicher t. XXVI, s. 61 nn.

¹⁰⁴ J. Kurczewski, op. cit., s. 196; *Vol. leg.* t. III, s. 365 f. 769; Estreicher t. XX, s. 94.

¹⁰⁵ J. Kurczewski, op. cit., s. 171; A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. III, s. 32; *Relacye nuncyuszów* t. II, s. 256.

¹⁰⁶ J. Kurczewski, op. cit., s. 223 i 226; Estreicher t. XXXIII, s. 135 n.

¹⁰⁷ J. M. Giżycki, *Wiadomości o dominikanach* cz. 1, s. 112; tenże, *Wykaz klasztorów dominikańskich* cz. 2, s. 285; Estreicher t. XXV, s. 323 n.

¹⁰⁸ *Relacye nuncyuszów* t. II, s. 250; Estreicher t. XV, s. 349.

¹⁰⁹ A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. II, s. 126; Estreicher t. XXXIV, s. 135.

¹¹⁰ S. Herbst, *Gosiewski Aleksander*, PSB t. VIII, s. 339 n.

¹¹¹ T. Wasilewski, *Kiszka Janusz*, PSB t. XII, s. 508 nn.

Mikołaj Krzysztof Sapieha wojewoda nowogródzki fundator kościoła w Korcianach¹¹², Szymon Samuel Sanguszko wojewoda witebski¹¹³, Aleksander Ludwik Radziwiłł wojewoda brzesko-litewski¹¹⁴, Mikołaj Kiszka wojewoda mścisławski¹¹⁵, Aleksander Słuszka kasztelan żmudzki, w młodości kalwin, fundował dominikanów w Rzeczyca w 1634 r. i bernardynki w Mińsku w 1645 r.¹¹⁶, Aleksander Massalski kasztelan smoleński fundator dominikanów w Kownie¹¹⁷, Krzysztof Drucki Sokoliński kasztelan połocki¹¹⁸, Bazyli Kopeć kasztelan nowogródzki fundator kościoła w Wierzchowicach¹¹⁹, Mikołaj Zawisza kasztelan witebski, brat katolików Andrzeja wojewody mińskiego i Jana wojewody witebskiego¹²⁰, pochowany w kaplicy Kieżgajłowskiej w Wilnie¹²¹, Andrzej Massalski kasztelan brzesko-litewski¹²², Konstanty Połubiński kasztelan mścisławski fundator dominikanów w Dereczynie¹²³ oraz Jan Alfons Lacki kasztelan miński fundator dominikanów w Wysokim Dworze¹²⁴.

Jedynie w przypadku Baltazara Strawińskiego wojewody mińskiego nie można mieć pewności. A. S. Radziwiłł w swym pamiętniku donosząc o jego śmierci w 1633 r., nie pisze wprawdzie, że był katolikiem, ale i nie zalicza go do dysydentów¹²⁵. Otóż pamiętnikarz ten pisząc np. o Radziwiłłach birzańskich zaznacza wyraźnie, że byli heretykami. Również uważne prześledzenie aktów synodalnych Jednoty litewskiej z I połowy XVII wieku nie potwierdziło przynależności Strawińskiego do czołu reformacji¹²⁶.

Skład osobowy senatorów W. Ks. Litewskiego w 1632 r. wskazuje na pozycję jaką zajmowały w czasach Zygmunta III największe rody magnackie: Sapiehowie — czterech przedstawicieli w Senacie, Radziwiłłowie nieświescy — trzech senatorów, Kiszkwowie — dwóch. Jedynie kalwińscy Radziwiłłowie birzańscy nie mieli reprezentantów, chociaż był odpowiedni kandydat (Krzysztof hetman polny). Dwóch Massalskich, Aleksander kasztelan smoleński i Andrzej kasztelan brzesko-litewski, Aleksander Gosiewski wojewoda smoleński, Aleksander Słuszka kasztelan żmudzki i Jan Alfons Lacki kasztelan miński zawdzięczają wzrost znaczenia swoich rodzin Zygmuntowi III. Właśnie oni wraz z przedstawicielami rodzin, które w końcu XVI względnie na początku XVII wieku dokonały konwersji na katolicyzm (Wołowiczowie, Pacowie, Tyszkiewi-

¹¹² M. Wołonczewski, *Biskupstwo*, s. 71; J. Kurczewski, op. cit., s. 195; *Sapiehowie* t. I, s. 232.

¹¹³ J. Wolff, *Kniaziowie*, s. 453 n.; S. Załęski, op. cit. t. II, s. 543; Estreicher t. XXII, s. 513.

¹¹⁴ *Relacye nuncyuszów* t. II, s. 257; *Vol. leg.* t. IV s. 102 f. 215; Estreicher t. XXIX, s. 89.

¹¹⁵ T. Wasilewski, *Kłszka Mikołaj*, PSB t. XII, s. 513 n.

¹¹⁶ J. Kurczewski, op. cit., s. 471 nn.; Estreicher t. XXVI, s. 322 n.

¹¹⁷ J. Kurczewski, op. cit. s. 474; A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. II, s. 83 nn.; Estreicher t. XXXIII, s. 135.

¹¹⁸ A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. II, s. 83; S. Załęski, op. cit. t. IV, s. 201; J. Wolff, *Kniaziowie*, s. 413.

¹¹⁹ J. Kurczewski, op. cit., s. 238; Estreicher t. XXXIII, s. 136.

¹²⁰ K. Niesiecki, *Herbarz* t. X, s. 110.

¹²¹ T. Żychliński, *Złota Księga szlachty polskiej*, Poznań 1879—1906 t. XII, s. 299 n.

¹²² S. Załęski, op. cit. t. IV, s. 1136; J. Wolff, *Kniaziowie*, s. 242.

¹²³ J. Kurczewski, op. cit., s. 232 i 254; *Archeogr. zbornik* t. I, s. 267.

¹²⁴ J. Kurczewski, op. cit., s. 190 i 256; *Vol. leg.* t. II, s. 365 f. 769; Estreicher t. XIX, s. 77.

¹²⁵ A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. I, s. 178.

¹²⁶ BOZ 803. Akta synodalne wileńskie Zborów Ewangelickich, s. 1611—1651.

cze, Hlebowicze, Zawiszowie, Drucy Sokolińscy, Połubińscy) zajęli miejsca w Senacie przeznaczane kiedyś dla niekatolików: Radziwiłłów birżańskich, Dorohostajskich, Hołowczyńskich, Zenowiczów, Naruszewiczów czy też Abramowiczów. Wprawdzie niektóre rodziny dysydenckie wymarły na początku XVII wieku (Dorohostajscy, Hołowczyńscy, kalwińska gałąź Wołowiczów), ale nieprawdą jest, aby wśród szlachty dysydenckiej i dyzunickiej nie było wówczas odpowiednich kandydatów do godności senatorskich. Wniosek taki wypływa z przesłedenia struktury wyznaniowej senatorów W. Ks. Litewskiego za Władysława IV.

Po upływie pięciu lat panowania tego króla, w 1637 roku, liczba senatorów katolickich zmniejszyła się tylko nieznacznie. Do Aleksandra Ludwika Radziwiłła marszałka wielkiego lit., Albrychta Stanisława Radziwiłła kanclerza lit., Stefana Paca podkanclerza lit., Janusza Tyszkiewicza wojewody trockiego, Mikołaja Kiszki kasztelana trockiego, Aleksandra Gosiewskiego wojewody smoleńskiego, Janusza Kiszki wojewody połockiego i hetmana polnego lit., Mikołaja Krzysztofa Sapiehy wojewody nowogródzkiego, Samuela Szymona Sanguszki wojewody witebskiego, Aleksandra Słuszki wojewody mińskiego, Jana Alfonsa Lackiego kasztelana żmudzkiego, Aleksandra Massalskiego kasztelana smoleńskiego, Krzysztofa Druckiego Sokolińskiego kasztelana połockiego, Mikołaja Zawiszy kasztelana witebskiego i Andrzeja kniazia Massalskiego kasztelana brzesko-litewskiego, których na pierwszą godność senatorską mianował Zygmunt III, doszło jeszcze sześciu katolików z nominacji Władysława IV.

Byli to: drugi, obok Janusza Tyszkiewicza, unita Mikołaj Tryzna podskarbi wielki lit., dobroczyńca bazylianów w Byteniu¹²⁷, Kazimierz Leon Sapieha marszałek nadworny lit. fundator bernardynów w Sapieżynie i kartuzów w Berezie¹²⁸, Krzysztof Chodkiewicz kasztelan wileński fundator benedyktynów w Mińsku i dominikanów w Nowogródku¹²⁹, Jan Rakowski wojewoda brzesko-litewski¹³⁰, Krzysztof Kiszka wojewoda mścisławski¹³¹, Jan Rudomina Dusiatki kasztelan nowogródzki¹³².

W 1637 r. w Senacie litewskim oprócz katolików było dwóch kalwinów: Krzysztof Radziwiłł wojewoda wileński i hetman wielki lit.¹³³ i Gedeon Rajewski kasztelan miński¹³⁴, przesunięty jedynie przez Władysława IV z kasztelanii parnawskiej, którą otrzymał jeszcze od Zygmunta III¹³⁵ oraz jeden dyzunita Jan Ogiński kasztelan mścisławski „filar wiary prawosławnej”¹³⁶ i starosta dyzunickiego bractwa w Mohylewie w 1637 r.¹³⁷

Owczesny skład wyznaniowy nie wynikał z nominacji Władysława IV,

¹²⁷ AWAK t. III, s. 41 n. i t. XII, s. 318; *Relacye nuncyuszów* t. II, s. 247; A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. II, s. 131.

¹²⁸ *Vol. leg.* t. IV, s. 85 f. 174; *Sapiehowie* t. II, s. 13 nn.; Estreicher t. XXVII, s. 105.

¹²⁹ J. Kurczewski, op. cit., s. 471; J. M. Giżycki, *Wiadomości o dominikanach*, cz. I, s. 138; *Relacye nuncyuszów* t. II, s. 250; *Vol. leg.* t. IV, s. 96 f. 198; Estreicher t. XXXIII, s. 135; R. Mienicki, *Chodkiewicz Krzysztof*, PSB t. III, s. 369 n.

¹³⁰ *Relacye nuncyuszów* t. II, s. 258; Sz. Starowolski, *Monumenta Sarmatarum*, s. 225.

¹³¹ T. Wasilewski, *Kiszka Krzysztof*, PSB t. XII, s. 510 n.

¹³² Sz. Starowolski, *Monumenta Sarmatarum*, s. 234.

¹³³ H. Merczyng, op. cit., s. 133; Estreicher t. XXII, s. 409.

¹³⁴ H. Merczyng, op. cit., s. 134; A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. II, s. 83.

¹³⁵ J. Wolff, *Senatorowie*, s. 124.

¹³⁶ J. Wolff, *Kniazowie*, s. 278.

¹³⁷ „Archeogr. zbornik” t. II, s. 54 n. i 62; AWAK t. XI, s. 121 n.

gdyż w ciągu pięciu pierwszych lat panowania zdążył on mianować łącznie ośmiu na dwudziestu czterech senatorów litewskich, a siedmiu dalszych przesunąć na wyższe godności. Wśród tych piętnastu osób dwunastu było katolikami (sześciu przesuniętych i sześciu mianowanych na pierwszy urząd senatorski), dwóch kalwinami (jeden przesunięty i jeden mianowany po raz pierwszy) i jeden dyzunita, którego mianował dopiero Władysław IV.

Rok 1648 przynosi dalsze zmniejszenie liczby senatorów katolickich. Władysław IV bardziej obiektywnie od swego ojca traktował szlachtę różnowierczą i uwzględniał ją przy nominacjach. Na ogólną liczbę dwudziestu pięciu senatorów, było wówczas dziewiętnastu katolików. Do występujących już w 1637 r. Aleksandra Ludwika Radziwiłła marszałka wielkiego lit., Albrychta Stanisława Radziwiłła kanclerza lit., Kazimierza Leona Sapiehy podkanclerzego lit., Krzysztofa Chodkiewicza wojewody wileńskiego, Janusza Kiszki wojewody połockiego i hetmana wielkiego lit. i Andrzeja Massalskiego wojewody brzesko-litewskiego, doszło trzynastu nowych katolików. Byli to: Gedeon Michał Tryzna podskarbi wielki lit.¹³⁸, Antoni Jan Tyszkiewicz marszałek nadworny lit.¹³⁹, Jan Kazimierz Chodkiewicz, kasztelan wileński¹⁴⁰, Jan Anzelm Wilczek kasztelan trocki, który miał przejść na katolicyzm po 1636 r., gdyż zmarł jako katolik w 1649 r.¹⁴¹, Jerzy Karol Hlebowicz wojewoda smoleński¹⁴², Jerzy Chreptowicz wojewoda nowogródzki fundator kościoła w Wiszniewie¹⁴³, Paweł Jan Sapieha wojewoda witebski fundator dominikanów w Bielicy¹⁴⁴, Fryderyk Sapieha wojewoda mściłowski fundator dominikanów w Grodnie, który porzucił przed 1633 „schizmę”¹⁴⁵, Piotr Rudomina Dusiatki kasztelan smoleński fundator szpitala przy kościele w Komajach¹⁴⁶, Krzysztof Rudomina Dusiatki kasztelan połocki¹⁴⁷, Józef Klonowski kasztelan witebski¹⁴⁸, Franciszek Aleksander Kopeć kasztelan brzesko-litewski „dobrodziej” kolegium jezuickiego w Brześciu¹⁴⁹ i Jan Eustachy Kossakowski kasztelan mściłowski założyciel kościoła w Pożałatach¹⁵⁰.

W stosunku do 1637 r. liczba senatorów wyznania kalwińskiego wzrosła dwukrotnie. W chwili śmierci Władysława IV byli nimi: Janusz Radziwiłł starosta żmudzki i hetman polny lit.¹⁵¹, Mikołaj Abramowicz wo-

¹³⁸ K. Niesiecki, *Herbarz* t. IX, s. 124; *Estreicher* t. XXI, s. 365.

¹³⁹ Sz. Starowolski, *Monumenta Sarmatarum*, s. 228; *Estreicher* t. XIII, s. 454 n.

¹⁴⁰ R. Mienicki, *Chodkiewicz Jan Kazimierz*, PSB t. III, s. 368.

¹⁴¹ *Estreicher* t. XVII, s. 43 i t. XIV, s. 196

A. S. Radziwiłł pod 1636 rokiem zapisał, że Wilczek starosta oszmiański (starostą oszmiańskim był w latach 1635—1649 zob.: A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. II, s. 107 i J. Wolff, *Senatorowie* s. 66) był wówczas dysydentem. A. S. Radziwiłł, *op. cit.* t. II, s. 171.

¹⁴² *Vol. leg.* t. IV, s. 96 f. 198; *Estreicher* t. XIII, s. 133; Wł. Czapliński, *Hlebowicz Jerzy Karol*, PSB t. IX, s. 543.

¹⁴³ J. Kurczewski, *Biskupstwo*, s. 199; R. Mienicki, *Chreptowicz Jerzy*, PSB t. III, s. 441.

¹⁴⁴ J. M. Giżycki, *Wykaz klasztorów dominikańskich* cz. II, s. 11 nn; *Vol. leg.* t. IV, s. 85 f. 173 i 96 f. 198; *Estreicher* t. XXXI, s. 388.

¹⁴⁵ A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. I, s. 194; *Estreicher* t. XXIII, s. 387.

¹⁴⁶ J. Kurczewski, *op. cit.*, s. 370; *Estreicher* t. XVIII, s. 673.

¹⁴⁷ K. Niesiecki, *Herbarz* t. VIII, s. 184 nn; *Estreicher* t. XIV, s. 198.

¹⁴⁸ *Vol. leg.* t. IV, s. 96 f. 199.

¹⁴⁹ S. Załęski, *Jezuici* t. IV, s. 1134.

¹⁵⁰ M. Wołonczewski, *Biskupstwo*, s. 72.

¹⁵¹ H. Merczyng, *op. cit.*, s. 133; *Vol. leg.* t. IV, s. 96 f. 198.

jewoda trocki¹⁵², Aleksander Naruszewicz kasztelan żmudzki¹⁵³ oraz Geodeon Rajceki kasztelan miński, senator z nominacji Zygmunta III.

Liczbę senatorów niekatolickich podwyższało dwóch dyzunitów: Aleksander Ogiński wojewoda miński¹⁵⁴ i Bohdan Stetkiewicz kasztelan nowogródzki¹⁵⁵.

Senatorowie akatoliccy zajmowali więc w sumie czwartą część miejsc przeznaczonych dla W. Ks. Litewskiego. Stosunek ten może być zbliżony do proporcji wyznaniowych wśród szlachty litewskiej. Odzwierciedla on również siłę reprezentowaną przez szlachtę i magnatów poszczególnych wyznań.

Końcowe efekty polityki nominacyjnej Władysława IV wykazują, że w przeciwieństwie do swego ojca potrafił on znaleźć wśród szlachty innowierczej odpowiednich kandydatów na urzędy senatorskie. Różnowiercy w 1648 r. nie zajmowali wprawdzie pozycji, którą posiadali jeszcze w samym początku XVII wieku, nie mogli natomiast zarzucić Władysławowi IV, że pomijał ich przy nominacjach.

Pierwsze siedem lat panowania Jana Kazimierza przyniosło pewne zmiany w strukturze wyznaniowej Senatu litewskiego. Na dwudziestu czterech senatorów (wakowało województwo połockie¹⁵⁶) siedemnastu było katolikami. Pięciu z nich: Albrycht Stanisław Radziwiłł kanclerz lit., Kazimierz Leon Sapieha podkanclerzy lit., Jan Kazimierz Chodkiewicz kasztelan wileński, Jerzy Karol Hlebowicz przesunięty przez Jana Kazimierza z województwa smoleńskiego na starostwo żmudzkie i Paweł Jan Sapieha wojewoda witebski, otrzymało nominacje jeszcze przed rokiem 1648. Pozostałych wyniósł dopiero Jan Kazimierz. Byli to: Krzysztof Zawisza marszałek wielki lit.¹⁵⁷, Wincenty Gosiewski podskarbi wielki i hetman polny lit.¹⁵⁸, Teodor Lacki marszałek nadworny lit.¹⁵⁹, Mikołaj Stefan Pac wojewoda trocki fundator dominikanów w Choroszczy¹⁶⁰, a od 1671 r. biskup wileński¹⁶¹, Filip Kazimierz Obuchowicz wojewoda smoleński, pochowany u jezuitów w Nowogródku¹⁶², Piotr Kazimierz Wiażewicz wojewoda nowogródzki¹⁶³, Hrehory Drucki Horski wojewoda mściślawski¹⁶⁴, Krzysztof Ciecchanowiecki wojewoda miński¹⁶⁵, Eustachy Kierdej kasztelan żmudzki¹⁶⁶, Władysław Wołowicz kasztelan

¹⁵² H. Merczyng, op. cit., s. 122; Vol. leg. t. IV, s. 96 f. 198; W. Lipiński, Abramowicz Mikołaj, PSB t. I, s. 14 n.

¹⁵³ H. Merczyng, op. cit., s. 131; Spis synodów i sesji, s. 2.

¹⁵⁴ J. Wolff, *Kniaziowie*, s. 198; Vol. leg. t. IV, s. 96 f. 199; A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. III, s. 312.

¹⁵⁵ Vol. leg. t. IV, s. 96 f. 199; Estreicher t. XII, s. 187 i t. XIX, s. 66.

¹⁵⁶ J. Wolff, *Senatorowie*, s. 47.

¹⁵⁷ K. Niesiecki, *Herbarz* t. X, s. 110; J. N. Marasz, *Watykan i Katolicka cerkiew w Białorusii (1569—1795)*, Minsk 1971, s. 185.

¹⁵⁸ Testament [w:] *Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych postępujących do rozjaśnienia dziejów Litwy*, wyd. M. Krupowicz, Wilno 1858, s. 119 nn.; Vol. leg. t. IV, s. 86 f. 175; A. Przyboś, *Gosiewski Wincenty Aleksander*, PSB t. VIII, s. 343 nn.

¹⁵⁹ K. Niesiecki, *Herbarz* t. VI, s. 4; *Encyklopedia Powszechna* t. XVI, wyd. Orgelbrand, s. 604.

¹⁶⁰ „Ist. jur. mat.” t. XXII, s. 362 nn; Vol. leg. t. IV, s. 421 i 498 f. 1059.

¹⁶¹ J. Wolff, *Pacowie*, s. 180.

¹⁶² *Pamiętniki historyczne Obuchowiczów*, wyd. M. Baliński, Wilno 1859, s. 53.

¹⁶³ Estreicher t. XXVI, s. 513 i t. XIII (Dodatki), s. III.

¹⁶⁴ Estreicher t. VIII, s. 284; J. Wolff, *Kniaziowie*, s. 146 n.

¹⁶⁵ A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. IV, s. 72 n; R. Mienicki, *Ciecchanowiecki Krzysztof*, PSB t. IV, s. 30 n.

¹⁶⁶ J. Kurczewski, op. cit., s. 197 n.

smoleński¹⁶⁷, Melchior Stanisław Sawicki kasztelan brzesko-litewski i doktor teologii¹⁶⁸ i Jan Antoni Drucki Sokoliński kasztelan mścisławski, który w 1651 r. powiększył fundusz kościoła w Żyźmorach¹⁶⁹.

Obniżyła się natomiast w porównaniu do 1648 r. liczba senatorów protestanckich. W 1655 r. było ich trzech, z tym, że co do jednego można mieć wątpliwości. Oprócz Janusza Radziwiłła, którego Jan Kazimierz przesunął ze starosty żmudzkiego i hetmana polnego lit. na wojewodę wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, byli to: Jan Sosnowski kasztelan połocki i Tomasz Kossakowski kasztelan witebski.

Jan Sosnowski pochodził z rodziny kalwińskiej związanej z Radziwiłłami birzańskimi¹⁷⁰. Był on w 1648 r. pisarzem synodu prowincjonalnego kalwinów litewskich w Wilnie¹⁷¹. Brak informacji o jego wyznaniu w czasach późniejszych. Musiał być jednak kalwinem, gdyż nie zerwał z Radziwiłłami pełniąc jeszcze w 1655 r. funkcję namiestnika sądownego w Słucku¹⁷², zaś w 1657 poślubił kalwinę Kochlewską¹⁷³.

Również Tomasz Kossakowski pochodził z rodziny kalwińskiej znanej z gorliwości. Jego ojciec Krzysztof wybrany został przez synod w 1614 r. seniorem zborów litewskich¹⁷⁴. Tomasz żonaty z Heleną Fowędówną chrzcił w zborze wileńskim swoich synów Jakuba Krzysztofa w 1632 roku i Andrzeja w 1634 roku¹⁷⁵. Pisząc pamiętnik, już jako kasztelan witebski, nie omijał informacji o powiązaniu swej rodziny z kalwinizmem¹⁷⁶. W związku z tym możliwe jest, że w 1655 r. mógł być jeszcze kalwinem, chociaż o przesunięciu go z kasztelanii parnawskiej na jedną z kasztelanii litewskich w 1649 r. zabiegał A. S. Radziwiłł, gorliwy katolik¹⁷⁷.

Dyzunicy w 1655 r. byli reprezentowani przez czterech senatorów. Zjawisko to można wytłumaczyć sytuacją wewnętrzną jaka zaistniała w Rzeczypospolitej po 1648 r. W warunkach wojny z Kozakami król musiał liczyć się ze szlachtą dyzunicką. Poprzez nominacje przedstawicieli najbogatszych rodzin prawosławnych Jan Kazimierz dążył do rozładowania napięcia wśród wyznawców tej religii. Pewną rolę musiały odegrać także porozumienia między Rzeczypospolitą a Chmielnickim zawarte w Zborowie i Białej Cerkwi.

W chwili najazdu Szwedów na Rzeczypospolitą senatorami dyzunickimi byli: Aleksander Ogiński kasztelan trocki przesunięty przez Jana Kazimierza z województwa mińskiego, które otrzymał jeszcze od Władysława IV, Maksymilian Brzozowski mianowany wojewodą brzesko-litewskim z kasztelaną kamienieckiego¹⁷⁸, Mikołaj Czetwertyński kasztelan miński¹⁷⁹ oraz Samuel Stetkiewicz mianowany kasztelanem no-

¹⁶⁷ Estreicher t. XIII, s. 9.

¹⁶⁸ S. Załęski, op. cit. t. II, s. 641; Estreicher t. XXVII, s. 168 n.

¹⁶⁹ J. Kurczewski, op. cit. s. 190.

¹⁷⁰ S. Załęski, *Jezuici* t. II, s. 651.

¹⁷¹ BOZ 803, k. 365.

¹⁷² AWAK t. XXXIV, s. 66.

¹⁷³ Przygotowany do wydania przez T. Wasilewskiego „Diariusz Jana Antoniego Chrapowickiego”.

¹⁷⁴ BOZ 803, k. 68.

¹⁷⁵ Sz. Konarski, *Szlachta kalwińska w Polsce*, Warszawa 1936, s. 145.

¹⁷⁶ Fragment pamiętnika Tomasza Kossakowskiego [w:] S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, Warszawa 1876 t. I, s. 180 nn.

¹⁷⁷ A. S. Radziwiłł do K. L. Sapiehy, Wilno 22 maj 1649, BOZ 871, s. 133.

¹⁷⁸ Wł. Tomkiewicz, *Brzozowski Maksymilian*, PSB t. III, s. 66; Estreicher t. XXII, s. 507.

¹⁷⁹ R. Mienicki, *Czetwertyński Mikołaj*, PSB t. IV, s. 364 n.

wogródzkim po niewątpliwym dyzunicie Bohdanie Stetkiewiczzu. W przypadku Samuela Stetkiewicza nie mamy pozytywnych dowodów na to, że był prawosławnym. O jego wyznaniu możemy domyślać się z faktu, że Stetkiewiczze zarówno przed jak i po 1655 r. należeli do wyznawców prawosławia. Poprzednik Samuela na kasztelanii nowogródzkiej Bohdan Stetkiewicz jeszcze jako podkomorzy mściśławski w 1635 r. był starostą prawosławnego bractwa w Mohylewie¹⁸⁰, a elekcję Jana Kazimierza podpisał z zastrzeżeniem *salvis juribus Ecclesiae Orientalis*¹⁸¹. Natomiast inny Stetkiewicz, Krzysztof podkomorzy orszański w latach 1658 — 1684¹⁸², legował w 1678 r. wieś Mendogi na dyzunicki monaster w Kutejnie¹⁸³.

Badania nad składem wyznaniowym senatorów W. Ks. Litewskiego doprowadziły do ustalenia, że co najmniej dwie rodziny senatorskie na Litwie: Oginińscy i Stetkiewiczze (Brzozowski pochodził z terenu Ukrainy, a Czetwertyński z Wołynia) długo po zawarciu unii brzeskiej trwały przy wierze dyzunickiej. Wyznawców tej wiary w pierwszej połowie XVII wieku było znacznie więcej. Prawosławie wyznawały żony i matki senatorów: Dorota Wołłowiczówna Abramowiczowa wojewodzina smoleńska, Apolonia Wołłowiczówna Wojnina kasztelanowa brzesko-litewska i Helena Sołomerecka Stetkiewiczowa podkomorzyna mściśławska¹⁸⁴, żona Bohdana późniejszego kasztelana nowogródzkiego. Również wśród szlachty urzędniczej trafiają się wówczas rodziny prawosławne np. Bychowców¹⁸⁵, Wołodkiewiczów¹⁸⁶, Hurków¹⁸⁷, czy wreszcie Mirskich¹⁸⁸. Trudno zatem nazwać religię, której wyznawcy zasiadają w Senacie, religią chłopską. Nie można więc zgodzić się z poglądem M. Kosmana o chłopskim charakterze prawosławia na terenie W. Ks. Litewskiego w pierwszej połowie XVII wieku¹⁸⁹. W okresie tym następował proces odchodzenia szlachty od prawosławia, jak również od unii, jednak sam moment przełomu należałoby przesunąć na okres wojen połowy XVII wieku, kiedy zabrakło wśród prawosławnych możliwych protektorów w rodzaju Oginińskich czy Stetkiewiczów.

W chwili abdykacji Jana Kazimierza po raz drugi w okresie panowania Wazów Senat litewski osiągnął jednolity skład wyznaniowy. Ostatnim senatorem kalwinem był Jan Sosnowski kasztelan połocki zmarły w 1660 r.¹⁹⁰ (Tomasz Kossakowski kasztelan witebski zmarł około 1664 r.¹⁹¹, ale nie ma pewności, czy wytrwał w kalwinizmie do śmierci), natomiast ostatnim w ogóle senatorem niekatolikiem był Aleksander Ogiński kasztelan trocki, który zmarł w 1667 r. jako dyzunita¹⁹².

Jedynie pięciu senatorów sprzed 1655 r. żyło jeszcze w 1668 r. Byli to: Krzysztof Zawisza marszałek wielki lit., Teodor Lacki marszałek

¹⁸⁰ „Ist. jur. mat.” t. XIII, s. 230.

¹⁸¹ *Vol. leg.* t. IV, s. 96 f. 199.

¹⁸² Podkomorzy orszański w latach 1658—1684, zob.: M. Lit. Ks. Zap. 131/245 f. 374 i przygotowany do wydania przez T. Wasilewskiego „Diariusz Jana Antoniego Chrapowickiego”.

¹⁸³ „Ist. jur. mat.” t. XXVI, s. 254 n.

¹⁸⁴ Estreicher t. XXXIV, s. 151.

¹⁸⁵ A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. III, s. 312.

¹⁸⁶ AWAK t. XI, s. 102 n. i t. XV, s. 75; „Archeogr. zbornik” t. VI, s. 284.

¹⁸⁷ „Ist. jur. mat.” t. XXIV, s. 225 nn.

¹⁸⁸ O. Hedemann, *Historia powiatu brastawskiego*, Wilno 1930, s. 391.

¹⁸⁹ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja*, s. 179.

¹⁹⁰ J. Wolff, *Senatorowie*, s. 127.

¹⁹¹ Tamże, s. 140.

¹⁹² J. Wolff, *Kniaziewie*, s. 299.

nadworny lit., Jerzy Karol Hlebowicz mianowany wojewodą wileńskim ze starosty żmudzkiego, Mikołaj Stefan Pac wojewoda trocki i Władysław Wołłowicz mianowany wojewodą witebskim z kasztelana smoleńskiego. Dwudziestu pozostałych osiągnęło pierwszą godność senatorską dopiero po potopie. Byli to: Krzysztof Pac kanclerz lit. fundator kamedułów w Pożajściu¹⁹³, Michał Kazimierz Radziwiłł podkanclerzy i hetman polny lit.¹⁹⁴, Hieronim Kryszpin-Kirszensztein podskarbi wielki lit.¹⁹⁵, Michał Kazimierz Pac kasztelan wileński i hetman wielki lit. fundator kościołów św. Piotra i Pawła w Wilnie oraz w Rokitnicy¹⁹⁶, Jan Sebastian Kęsztor kasztelan trocki¹⁹⁷, Aleksander Hilary Połubiński starosta żmudzki fundator bernardynów w Hłusku¹⁹⁸ i dominikanów w Wilnie¹⁹⁹, Hrehory Kazimierz Podbereski wojewoda smoleński²⁰⁰, Jan Karol Kopec wojewoda połocki²⁰¹, Krzysztof Piekarski wojewoda brzesko-litewski²⁰², Mikołaj Ciechanowiecki wojewoda mścisławski²⁰³, Kazimierz Białozor wojewoda miński²⁰⁴, Stanisław Wincenty Orda kasztelan żmudzki²⁰⁵, Samuel Franciszek Wilczek kasztelan smoleński²⁰⁶, Jan Korsak kasztelan połocki²⁰⁷, Mikołaj Władysław Judycki kasztelan nowogródzki fundator jezuitów w Myszy²⁰⁸, Marcin Limont kasztelan witebski, fundator dominikanów w Wasiliszkach²⁰⁹, Stefan Kurcz kasztelan brzesko-litewski²¹⁰, Paweł Ryszkowski kasztelan mścisławski²¹¹ i Stefan Rusiecki kasztelan miński²¹². Jedynie w przypadku Krzysztofa Wołodkiewicza wojewody nowogródzkiego wystąpiły trudności przy określeniu wyznania. Jego ojciec Marcin²¹³ sędzia miński był dyzunitą²¹⁴, stryj Grzegorz czynił nadania na monasterdy dyzunickie²¹⁵, a matka z domu Dorohostajska była kalwinką²¹⁶. Wydaje się, że Krzysztof był jednak katolikiem, gdyż jego syn Kazimierz zmarł w 1662 roku jako katolik²¹⁷. Również Chrapowicki pisząc o śmierci Wołodkiewicza nie wspomina aby ten był akatolikiem²¹⁸.

- ¹⁹³ Vol. leg. t. IV, s. 421 i 471; Estreicher t. XVII, s. 221.
¹⁹⁴ Vol. leg. t. IV, s. 498 f. 1060.
¹⁹⁵ T. Wasilewski, *Kryszpin-Kirszensztein Hieronim*, PSB t. XV, s. 497 n.
¹⁹⁶ J. Kurczewski, op. cit. s. 169 i 192; Vol. leg. t. IV, s. 498 f. 1058; Estreicher t. XXII, s. 66.
¹⁹⁷ A. Gieysztor, *Kęsztor Jan Sebastian*, PSB t. XII, s. 371.
¹⁹⁸ Vol. leg. t. IV, s. 474.
¹⁹⁹ J. Kurczewski, op. cit., s. 265; Estreicher t. XVII, s. 170.
²⁰⁰ K. Niesiecki, *Herbarz* t. VII, s. 341.
²⁰¹ T. Wasilewski, *Kopec Jan Karol*, PSB t. XIII, s. 628 n.
²⁰² K. Niesiecki, *Herbarz* t. VII, s. 287; S. Uruski, *Rodzina* t. XIII, s. 328.
²⁰³ Vol. leg. t. IV, s. 498 f. 1059; R. Mienicki, *Ciechanowiecki Mikołaj*, PSB t. IV, s. 31 n.
²⁰⁴ E. Latycz, *Białozor Kazimierz*, PSB t. II, s. 9.
²⁰⁵ Zapisał jezuitom kamienicę w Wilnie, zob.: AWAK t. XX, s. 460.
²⁰⁶ Legata na bazylianów w Żyrowicach, zob.: „Archeogr. zbornik” t. XII, s. 96; Estreicher t. XXXIII, s. 220.
²⁰⁷ T. Wasilewski, *Korsak Jan Bobynicki*, PSB t. XIV, s. 105.
²⁰⁸ T. Wasilewski, *Judycki Mikołaj Władysław*, PSB t. XI, s. 314 nn.
²⁰⁹ Vol. leg. t. IV, s. 260 i t. V, s. 19 f. 29.
²¹⁰ T. Wasilewski, *Kurcz Stefan*, PSB t. XVI, s. 229.
²¹¹ K. Niesiecki, *Herbarz* t. VIII, s. 212; Vol. leg. t. V, s. 21 f. 35.
²¹² K. Niesiecki, *Herbarz* t. VIII, s. 196.
²¹³ T. Zychliński, *Złota księga* t. V, s. 424.
²¹⁴ AWAK t. XI, s. 102 n.; S. Załęski, op. cit. t. IV, s. 1362.
²¹⁵ AWAK t. V, s. 75.
²¹⁶ T. Zychliński, op. cit. t. V, s. 424; BOZ 803, k. 343.
²¹⁷ T. Zychliński, op. cit. t. V, s. 424; Estreicher t. XXXIII, s. 289.
²¹⁸ *Dyaryusz wojewody witebskiego Jana Antoniego Chrapowickiego*, wyd. J. Rusiecki, Warszawa 1845, s. 207.

Senat litewski z 1668 r. jest też interesujący ze względu na skład społeczny. Większość senatorów to przedstawiciele rodzin średnioszlacheckich lub dopiero pretendujących do pozycji magnatów. Oprócz trzech Paców, Radziwiłła, Wołłowicza, Hlebowicza, Zawiszy, Połubińskiego i Kopcia brak nazwisk, których tradycje senatorskie sięgałyby poza dwa pokolenia wstecz. Są i tacy, którzy jako pierwsi w rodzinie dostąpili godności senatorskiej, np.: Kęsztort, Kryszpin-Kirszensztein, Limont, Orda, Piekarski, Podbereski, Rusiecki, Ryszkowski i Wołodkiewicz. Świadczy to, że około połowy XVII wieku, w okresie wojen, klasa feudalna W. Ks. Litewskiego uległa istotnym przeobrażeniom. Stwierdzenie powyższe jest oparte jedynie na powierzchownej obserwacji, natomiast problem wart jest gruntownego przebadania.

W sumie trzeba stwierdzić, że w okresie bez mała stu lat jakie dzieliły śmierć Zygmunta Augusta od abdykacji Jana Kazimierza dokonała się zasadnicza przemiana w strukturze wyznaniowej senatorów W. Ks. Litewskiego. Należy odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu do tej przemiany przyczynili się królowie z dynastii Wazów? Powyższe rozważania potwierdzają opinię panującą w historiografii, że Zygmunt III faworyzował w nominacjach katolików. Nie można mu jednak zarzucić, że mianował samych tylko katolików. Niemniej jednak przywiązywał wiele uwagi do wyznania kandydatów na urzędy. Świadczy o tym chociażby jego stosunek do konwertytów np.: do Mikołaja Dominikowicza Paca podkomorzego brzesko-litewskiego w latach 1579—1595, który „rokiem przed śmiercią katolicką prawdę uznał i wyznał, tak zaś królowi Zygmuntovi III był przyjemny, że go w łasce swej pańskiej zawsze chował, w Krakowie chorzejącego muzyką swą rekreował, a gdy umarł wyprowadzenie ciała jego z Krakowa uszanował”²¹⁹.

W nie najlepszej sytuacji znajdowali się Radziwiłłowie birzańscy i w ogóle kalwini, zwłaszcza w drugiej połowie panowania Zygmunta III. Starającemu się w 1622 r. o hetmaństwo wielkie Krzysztofowi Radziwiłłowi postawiono zarzut, że jest *zelum religionis et odium non minimum contra religionem catholicam*²²⁰. Nie otrzymał on od Zygmunta III żadnej godności, ani nie został hetmanem wielkim. Nie uwzględniono też jego „promocji” w nominacjach na urzędy powiatowe.

Nic dziwnego, że po śmierci Zygmunta III szlachta protestancka i dyzunicka nauczona doświadczeniem starała się zabezpieczyć przed odsuwaniem jej od urzędów. Na sejmie konwokacyjnym 1632 r. różnawiercy postawili szereg warunków domagając się wstawienia do przysięgi króla, kanclerza i podkanclerza, że ci bez względu na religię będą przypuszczać i promować „do honorów, godności i beneficjów Rzeczypospolitej”²²¹.

Sądzi się, że Władysław IV był bardziej elastyczny w polityce nominacyjnej od swego ojca. Jednakże i on brał wyznanie pod uwagę. Źródła świadczą, że wstrzymywał nominację w przypadku, gdy dotarła wiadomość, że kandydat jest arianinem²²².

²¹⁹ J. Wolff, *Pacowie*, s. 53 n.

²²⁰ „Script. Rer. Pol.” t. VIII, s. 273.

²²¹ A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. I, s. 31.

²²² Świadczą o tym dwie wzmianki. Pierwsza pochodzi z roku 1643 i odnosi się do nominacji na będzioństwo ziemskie łuckie. Kandydujący na ten urząd podsekdek łucki Andrzej Limiewski, mimo że był katolikiem, został przedstawiony królowi przez konkurenta jako arianin, zob.: A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. III, s. 111; Druga wzmianka pochodzi z roku 1648 i dotyczy nominacji Mierzeńskiego, arianina, na podstolstwo wołkowyskie, BOZ 931, k. 35v n.

Również i Jan Kazimierz omijał różnowierców przy nominacjach. A. S. Radziwiłł doniósł o sprawie nie pozostawiającej co do tego wątpliwości. W 1652 r. na wakujące podseństwo żmudzkie sejmik elekcyjny wybrał, według życzenia Janusza Radziwiłła ówczesnego starosty żmudzkiego, trzech dysydentów i jednego katolika. W dodatku zakazano Rybińskiemu, gdyż on był jedynym elektem wyznania katolickiego, porysowania do króla listu z prośbą o przywilej. Król mimo braku prośby mianował jednak Rybińskiego na podseńdka żmudzkiego, choć trzeba było namawiać go aby urząd przyjął²²³.

Po wojnach połowy XVII wieku sytuacja pod tym względem pogorszyła się jeszcze bardziej. W chwili abdykacji Jana Kazimierza nie było już w W. Ks. Litewskim ani jednego senatora niekatolika. Bardzo wymowną wiadomość, chociaż wykracza ona poza okres, który nas interesuje, przekazał Jan Antoni Chrapowicki w swym diariuszu. Pod datą 1 lipca 1669 r. zapisał on: „Kasztelania wileńska deklarowana panu Krajczemu W. Ks. Lit. Ogińskiemu (p.m. Marcjan Ogiński) *hac conditione*, żeby został katolikiem albo uniatem”²²⁴. Propozycja była tak kusząca, że Ogiński zmienił wyznanie i już pod konfederacją z 1674 r. podpisał się jako wojewoda trocki i umieścił katolicką salwę²²⁵. Na tej konwersji zrobił zresztą karierę, osiągając wysokie godności wojewody trockiego w latach 1670—1684, a następnie kanclerza litewskiego w latach 1684—1690²²⁶.

Podobne sytuacje musiały zdarzać się i podczas panowania Wazów. Przykładu dostarcza nuncjusz Visconti. Charakteryzując w 1636 r. kalwinę, wojewodę bełskiego Rafała Leszczyńskiego pisze: „król Zygmunt, który go znał i považał dla jego znamienitych zdolności, poczytywał go za godnego kanclerstwa koronnego, a nawet mu je ofiarował pod warunkiem, aby powrócił na łono kościoła, jak to uczynił dawniej brat jego, który także był wielkim kanclerzem”²²⁷. Wydaje się, że tylko nieliczni magnaci odrzucali podobne okazje, rezygnując z możliwości awansu.

Stawianie warunku przyjęcia katolicyzmu było celowym założeniem polityki nominacyjnej, przynajmniej Zygmunta III. Z tego też względu nie mianował na kanclerstwo Leszczyńskiego, który nie zmienił wyznania. Nadanie tak wysokiego urzędu akatolikowi byłoby przykładem dla innych. W podobnych przypadkach omijano akatolików w rozdawnictwie urzędów ministerialnych, czy też górnych województw, proponując im znacznie niżej stojące w hierarchii urzędy senatorskie, np. senatorie inflanckie.

Хенрык Люлевич

ВЕРОИСПОВЕДНЫЙ СОСТАВ СВЕТСКИХ СЕНАТОРОВ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО

Этот вопрос затрагивался в польской историографии уже несколько раз, однако до сих пор не имеется у нас полного представления о вероисповедной принадлежности литовских сенаторов XVII века. Кроме католиков встречаются в Литве сенаторы кальвинисты, люте-

²²³ A. S. Radziwiłł, *Memoriale* t. IV, s. 246.

²²⁴ *Dyaryusz wojewody witebskiego J. A. Chrapowickiego*, s. 139.

²²⁵ *Vol. leg.* t. V, s. 129 f. 239.

²²⁶ J. Wolff, *Senatorowie*, s. 60 i 162.

²²⁷ *Relacye nuncyuszów* t. II, s. 252 n.

ряне, ариане. Некоторые магнатские фамилии русского происхождения исповедовали православие, а с 1596 г. также и греко-католицизм (униаты). Итак, можно выделить три крупные вероисповедные группы: католиков с униатами, протестантов и православных. Задача исследования — выявить отношение королей династии Вазов к каждой из этих вероисповедных групп в плане политики назначений. Период царствования Вазов (1587—1668) приходился на время контрреформации, когда имел место процесс унифицирования по вероисповеданию слоя крупных и средних феодалов — потенциальных кандидатов в сенаторы. Вазы способствовали этому своей политикой назначений. Магнаты-некатолики не назначались вообще, или же назначались на самые низкие сенаторские должности. Особенно отличался в этом Сигизмунд III (1587—1632). В начале его царствования преобладающее большинство (74%) литовских сенаторов исповедали некаатолические религии, в момент же кончины этого короля все сенаторы из Великого Княжества Литовского были уже католиками (см. табл. 1). До 1606 г. этот король не обходился назначениями в сенаторы протестантов, хотя и стремился удалять их от наивысших должностей. В годы же 1606—1632, после мятежа Зебжидовского, король стремился полностью отстранить некатоликов от Сената. Поэтому и не стал сенатором с назначения Сигизмунда III один из главных представителей кальвинистской ветви Радзивиллов Кшиштоф II „Пиорун“, гетман польный, несмотря на то, что политический и хозяйственный его ранг обеспечивал ему преимущество по получению наивысших должностей. Места протестантов и православных заняли в Сенате представители католических родов средних феодалов. Такое положение было в известной мере вызвано вымиранием некоторых некаатолических родов и являлось также последствием миссионерской деятельности католической и униатской церквей.

Политика Владислава IV (1632—1648) по отношению к некатоликам была более объективной. Он сумел находить среди иноверческого дворянства соответствующих кандидатов в сенаторы. В момент смерти Владислава IV некатолики составляли 24% литовских сенаторов. Эту политику продолжал до известной степени Ян Казимир (1648—1668). Однако, вследствие сокращения общественной базы некаатолических вероисповеданий и печального опыта периода войн середины XVII века, в момент его отречения от престола все литовские сенаторы были католиками. Последним сенатором-некатоликом был кастелян троковский Александр Огиньский, скончавшийся в 1667 году как православный.

Henryk Lulewicz

LES SÉNATEURS LAICS DU GRAND DUCHÉ DE LITHUANIE ET LEUR APPARTENANCE CONFESSIONNELLE DURANT LE RÈGNE DE LA DYNASTIE DES VASA

Ce problème a été soulevé plusieurs fois par l'historiographie polonaise, mais il n'existe pas un aperçu complet de l'appartenance confessionnelle des sénateurs lithuaniens au XVIIe siècle. À part les catholiques, on rencontre en Lithuanie des sénateurs calvinistes, luthériens et ariens. Certaines grandes familles d'origine russe étaient orthodoxes et, à partir de 1596, gréco-catholiques (uniates). Il est donc loisible de distinguer trois grands groupes religieux: les catholiques et les uniates, les protestants, les orthodoxes. Nous nous proposons d'étudier l'attitude prise par les Vasa à l'égard de chacun de ces groupes religieux.

Le règne des Vasa (1587—1668) coïncide avec l'époque de la contre-réforme pendant laquelle se déroule le processus de l'unification confessionnelle de la couche sociale des grands et des moyens féodaux, candidats en puissance aux postes sénatoriaux. Les Vasa y ont contribué par leur politique de nominations. On n'attribuait aucun poste, ou bien seulement des offices mineurs aux seigneurs

qui n'étaient pas catholiques. Sigismond III (1587—1632) s'y est particulièrement distingué. Au début de son règne, la majorité des sénateurs lithuaniens (74%) confessait des religions non-catholiques. Par contre, à sa mort, tous les sénateurs du Grand Duché de Lithuanie étaient catholiques (table n° 1). Jusqu'en 1606, lors des nominations sénatoriales, le roi n'excluait pas les protestants, bien qu'il essayât de les évincer des postes les plus élevés. Dans les années 1606—1632, à la suite de la fronde de Zebrzydowski, il voulut éliminer complètement du Sénat les non-catholiques. C'est pour cette raison que l'un des plus importants représentants de la lignée calviniste des Radziwill, Christophe II, ne fut pas nommé sénateur, quoique sa situation politique et économique dans le Grand Duché de Lithuanie le prédisposât à occuper les plus hauts postes. Les sièges sénatoriaux occupés jusqu'alors par des protestants et des orthodoxes furent attribués à des catholiques. La disparition de certaines familles non-catholiques est due en partie à ces évictions, aussi bien qu'aux activités missionnaires de l'Eglise catholique et uniate.

La politique de nominations, adoptée par Ladislas IV (1632—1648) fut plus objective à l'égard des non-catholiques. Il sut trouver parmi la noblesse de confessions différentes des candidats au Sénat. A la mort de Ladislas IV, il y avait 24% de non-catholiques parmi les sénateurs lithuaniens. Cette politique fut, en quelque sorte, reprise par Jean-Casimir (1648—1668). Cependant, en raison de la diminution des confessions non-catholiques, des troubles et des expériences désastreuses de l'époque des guerres du milieu du siècle, lors de l'abdication du roi tous les sénateurs étaient catholiques. Le dernier des non-catholiques, Alexandre Ogiński, castellan de Troki, mourut en 1667 dans la religion orthodoxe.